

زندگی و آثار ابن کمونه

دکتر علی نقی منزوی

نشریه کتاب ماه فلسفه، آبان ۱۳۸۷، شماره ۱۴، برگه ۵ - ۱۶

برگردان علی محمدی

به کوشش

محمد ابراهیم ذاکر

دکتر علی نقی منزوی

دین پژوهی از منظر ابن کمونه.....	۱
Error! Bookmark not defined.....	
تحلیل درون مایه کتاب تنقیح الأبحاث.....	
Error! Bookmark not defined.....	
علت تألیف کتاب و تاریخ آن.....	
Error! Bookmark not defined.....	
اضافات و تغییرات در برخی از نسخ التنقیح.....	
Error! Bookmark not defined.....	
اسلوب کتاب.....	
Error! Bookmark not defined.....	
الف) اسلوب کتاب در استدلال و تشکیک.....	
Error! Bookmark not defined.....	
ب) اسلوب کتاب عربی.....	
Error! Bookmark not defined.....	
نسبت کتاب به ابن کمونه.....	
Error! Bookmark not defined.....	
مطالب کتاب.....	
Error! Bookmark not defined.....	
باب اول: معرفی کلی نبوت.....	
Error! Bookmark not defined.....	
باب دوم: نبوت یهود.....	
Error! Bookmark not defined.....	
باب سوم: نبوت مسیحیت.....	
Error! Bookmark not defined.....	
باب چهارم: نبوت اسلام.....	
Error! Bookmark not defined.....	
منابع التنقیح.....	
Error! Bookmark not defined.....	
ابن جوزی (۵۱۰-۵۹۷ ق / ۱۱۱۶-۱۲۰۰ م).....	
Error! Bookmark not defined.....	
ابن سینا (۳۷۵-۴۲۸ ق / ۹۸۰-۱۰۳۷ م).....	
Error! Bookmark not defined.....	
عرفان ابن سینا.....	
Error! Bookmark not defined.....	
ابن زکریا (۲۵۱-۳۱۳ ق / ۸۵۵-۹۲۵ م).....	
Error! Bookmark not defined.....	
ابن کوفی (۲۵۴-۳۴۸ ق / ۸۶۸-۹۵۹ م).....	
Error! Bookmark not defined.....	
ابن ملکا بغدادی (د: ۵۴۷ ق / ۱۱۵۲ م).....	
Error! Bookmark not defined.....	
ظهیرالدین علی بن زید بیهقی (د: ۵۶۵ ق / ۱۱۶۹ م).....	

<i>Error! Bookmark not defined.</i>	ابن میمون (۵۳۰ - ۶۰۳ ق / ۱۱۳۵ - ۱۲۰۴ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	ابن وحشیه (د: ۲۹۶ ق / ۹۰۸ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	جوینی (۴۱۹ - ۴۷۸ ق / ۱۰۲۸ - ۱۰۸۵ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	سموئیل مغربی (د: ۵۷۰ ق / ۱۱۷۴ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	غزالی (۴۵۰ - ۵۰۵ ق / ۱۰۵۸ - ۱۱۱۱ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	فخرالدین رازی (۵۴۳ - ۶۰۶ ق / ۱۱۴۸ - ۱۲۰۹ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	یحیی بن عدی بن حمید (د: ۳۶۳ ق / ۹۷۳ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	ردیه‌ها بر التنقیح
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	ابن ساعاتی (د: ۶۹۴ ق / ۱۲۹۵ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	ماردینی (د: ۷۸۸ ق / ۱۳۸۶ م)
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	رساله‌ای در اثبات نبوت‌ها
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	باب اول
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	باب دوم
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	ردیة ابن محرومه
<i>Error! Bookmark not defined.</i>	ردیة سمرقندی
۲۳	کتاب‌نامه
۲۳	نمایه کتاب و مقاله

زندگی و آثار ابن کمونه

زندگی و آثار ابن کمونه، مقدمه کتاب تنقیح الأبحاث لملل الثلاث ابن کمونه (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، مقدمه‌نگاری، تصحیح و تحقیق دکتر علی نقی منزوی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳ خ، برگه ۱ - ۸۴
 نشریه کتاب ماه فلسفه، آبان ۱۳۸۷، شماره ۱۴، برگه ۵ - ۱۶
 برگردان علی محمدی

معرفی ابن کمونه^۱

زیست‌نامه ابن کمونه

عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی، فیلسوف، عارف و صاحب تألیفات متعدد در زمینه فلسفه الهی و طبیعی و عرفان و تصوف است.^۲
 به نظر می‌رسد که جدش، هبة‌الله، یهودی بوده، اما فرزندان وی، چنان که از نامشان پیداست، با مسلمانان درآمیختند.
 نوه‌اش، ابن کمونه، گاهی به بی‌طرفی و گاهی به اسلام تظاهر می‌کرد و از همین رو برخی او را مسلمان امامی دانسته‌اند.^۳

^۱ این مقاله ترجمه بخشی از مدخل کتاب تنقیح الأبحاث لملل الثلاث، تحقیق دکتر علی نقی منزوی است.

ابن کمونه و کتاب الأبحاث عن الملل الثلاث (۱) (۲) (۳)، علی نقی منزوی، (۱) مجله خاطرات وحید، سال ششم، خرداد ماه ۱۳۴۸، مه ۱۹۶۹، ربیع‌الاول ۱۳۸۹، شماره ۶۶، برگه ۳۶۹ - ۳۷۱؛ (۲) مجله خاطرات وحید، سال ششم، تیرماه ۱۳۴۸، می ۱۹۶۹، ربیع‌الاول ۱۳۸۹، شماره ۶۶، برگه ۵۰۳ - ۵۱۴؛ (۳) مجله خاطرات وحید، سال ششم، ۱۳۴۸، برگه ۱۰۷۹ - ۱۰۸۳.

^۲ لقب و کنیه ابن کمونه و لقب پدرش در تلخیص مجمع الآداب فی معجم الألقاب اثر ابن فوطی بغدادی، چاپ دمشق، ۱۹۶۲ م، ج ۴، بخش اول، برگه ۱۵۹ آمده است.

^۳ پشت نسخه کتاب ابن کمونه، المطالب المهمة آمده است که ابن کمونه امامی شد. (نک: بخش «آثار ابن کمونه» در این مقاله)

صاحب الذریعه ابن کمونه را با توجه به این که در شرح الاشارات از اندیشه‌های خواجه نصیرالدین ضد فخرالدین رازی سود جسته و سرآغاز تألیفاتش با صلوات بر حضرت محمد و آل محمد شروع می‌شود، او را شیعی خوانده است. بررسی آثار و تألیفات بزرگ و کوچک ابن کمونه نشان می‌دهد که وی در درجه نخست فیلسوف بوده، اما محیط خانوادگی اش او را به طرف یهودیت سوق داده است. هم‌چنان که محیط علمی و سیاسی اش در بغداد او را وادار کرده که به اسلام تظاهر کند و صلوات او بر حضرت محمد و آل محمد در سرآغاز تألیفاتش بیش از این بر چیزی دلالت ندارد. ابن کمونه پنهانی نزد پسرش در حله درگذشته است، زمانی که مردم به دلیل تألیف کتاب تنقیح الأبحاث در سال ۶۸۳ق علیه وی شوریدند.

عبدالرزاق بن الفوطی بغدادی (د: ۷۲۳ق / ۱۳۲۳م) درباره این حادثه می‌نویسد: در سال ۶۸۳ق در بغداد شایع شد که عزالدوله ابن کمونه یهودی کتابی به نام الأبحاث عن الملل الثلاث تألیف کرده و مطالبی را علیه نبوت (یهود، مسیحیت و اسلام) گفته که از ذکر آن‌ها به خدا پناه می‌بریم.

مردم با شنیدن این خبر شوریدند و برای به قتل رساندن وی به خانه اش هجوم بردند. امیر تمسکای، داروغه عراق، مجدالدین ابن اثیر و گروهی از امیران به مدرسه مستنصریه رفته و از قاضی القضاة و مدرسین تقاضا کردند که درباره آن تحقیق کند.

هم‌چنین دست به جست‌وجوی وی زدند، اما ابن کمونه مخفی شده بود.

از قضا این اتفاق روز جمعه رخ داده بود و قاضی القضاة برای اقامه نماز در راه بود که مردم از رفتن او ممانعت کردند. از این رو، به مستنصریه بلزگشت. ابن اثیر نزد مردم آمد تا آنان را آرام کند، اما جمعیت او را با سخنان قبیحی به حمایت و دفاع از ابن کمونه متهم کردند.

داروغه شهر دستور داد تا به مردم اعلام کنند که صبح روز بعد برای سوزاندن ابن کمونه بیرون شهر اجتماع کنند.

مردم با شنیدن آن آرام شدند، بعد از آن هیچ خبری از ابن کمونه نشد. او را در صندوقی به حله نزد پسرش که در آن جا کاتب بود، بردند و او همان جا اقامت داشت تا این که پس از مدتی درگذشت^۱.

ابن کمونه در زمان مرگش پیر و سال خورده نبوده است؛ زیرا از شاگردان نجم‌الدین علی بن عمر دبیران (کاتبی) قزوینی (د: ۶۷۵ق / ۱۲۷۶م) شاگرد خواجه نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ق / ۱۲۷۳م) بود.

قدیم‌ترین اثر ابن کمونه، چنان که معمول اغلب مؤلفان بوده، گزیده‌هایی می‌باشد که از برخی کتاب‌ها انتخاب و اقتباس کرده است. بعضی از آن‌ها که به خط خود وی (نک: بخش «آثار ابن کمونه» در این مقاله) موجود است، نشان می‌دهد عمر مؤلف از سی سال فراتر نرفته است. تاریخ این آثار بین سال‌های ۶۷۰ - ۶۷۹ق / ۱۲۷۱ - ۱۲۸۰م بوده است.

هنگامی که ابن کمونه اللمعة الجوبينية را در سال ۶۷۹ق / ۱۲۸۰م تألیف کرد به واسطه‌ای نیاز پیدا کرد تا آن را به شمس‌الدین محمد جوینی، وزیر صاحب دیوان، اهدا کند.

وی در آغاز این کتاب گفته است: وی کتاب را به امر عالم فاضل، شمس‌الدین محمد مؤمن قزوینی تألیف کرده است تا آن را هنگام بلزگشت از بغداد به همراه خود ببرد و چه بسا اللمعة الجوبينية نخستین تألیفی است که به نام یکی از امیران نوشته شده و تألیف کتاب المطالب المهمة و الکاشف بعد از این تاریخ بوده است.

هم‌چنین شاید دو شرح وی بر الاشارات و التلویحات آخرین آثار وی باشند. مؤید این امر این نکته است که قلم وی در التنیحات فی شرح التلویحات پخته‌تر شده و انسجام علمی‌اش نیز در این اثر از آثار دیگرش بیشتر است.

^۱ الحوادث الجامعة و التجارب النافعة في المائة السابعة، ابن الفوطی، عبدالرزاق بن الفوطی بغدادی (د: ۷۲۳ق / ۱۳۲۳م)، بغداد، ۱۹۳۲م،

عصر ابن کمونه

بعد از سقوط خلافت عباسیان در بغداد به سال ۶۵۶ ق / ۱۲۵۸ م سلطه دینی مسلمانان به سر رسید و حکومت به دست رهبران بودایی و در رأس آنان هولاکو (تا سال ۶۶۳ ق / ۱۲۶۵ م)، سپس برادرش ابقاخان (۶۶۳ - ۶۸۰ ق / ۱۲۶۵ - ۱۲۸۲ م) افتاد. در سال‌های پایانی حکومت ابقاخان یهودیان در صحنه امور دیوانی و حکومتی بغداد، مرکز امپراتوری مغول در غرب، ظاهر شدند و نفوذشان در دوره ارغون (۶۸۳ - ۶۹۰ ق / ۱۲۸۴ - ۱۲۹۱ م) به اوج رسید و مغول در این دوره ترجیح داد که حاکمان و والیان خود را برای برخی از شهرهای عراق و ایران از میان یهودیان انتخاب کند.

این امر به دلیل بی‌اعتمادی آنان به مسلمانان برای ترس از گرایش به عباسیان یا ممالیک مصر بود. هم‌چنان که مغول به مسیحیان نیز به سبب احتیاط از گرایش آنان به روم اعتماد نداشتند. از این رو، به یهودیان روی آوردند و در پایه‌گذاری امپراطوری‌شان بر ویرانه‌های خلافت عباسی به آنان تکیه کردند. وصاف الحضرة^۱ در تاریخش نام بسیاری از امیران یهودی بغداد، موصل، شیراز و شهرهای دیگر را ذکر کرده است.

رساله تنقیح الأبحاث در عصر ابقاخان در سال ۶۷۹ ق / ۱۲۸۰ م تألیف شده است. در عین حال که ابقاخان در سال ۶۸۰ ق / ۱۲۸۲ م درگذشت و برادرش تکودار (۶۸۰ - ۶۸۳ ق / ۱۲۸۲ - ۱۲۸۴ م) جانشین وی شد. او بر آن شد تا سیاست اسلاف خود را در پیش نگیرد. از همین رو به جای اعتماد به یهودیان، گرویدن خود را به اسلام اعلام کرد و به مسلمانان نزدیک شد و نام احمد را برای خود برگزید. اسلام آوردن وی خشم امیران را برانگیخت و آنان علیه او شوریده و به قتل رساندند و ارغون بن ابقاخان، پسر برادرش، را که همانند پدرش به بودایی تعصب و به برهمنی گرایش داشت و به یهود نیز بیش از پدرش علاقه‌مند

^۱ تجزیة الأمصار و تزجیة الأعصار، تاریخ وصاف الحضرة (نگارش: ۶۹۹ ق)، شهاب‌الدین؛ یا شرف‌الدین عبدالله بن فضل‌الله شیرازی (۶۶۳ - ۷۲۸ ق) به اهتمام محمد مهدی ارباب اصفهانی، بمبئی، چاپ سنگی، ۱۲۶۹ ق؛ دیگر: عبدالمحمد آیتی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ خ و ۱۳۷۲ خ، برگه ۱۵۱.

بود، جانشین اش کردند. وی شمس‌الدین صاحب دیوان الممالک را به قتل رساند^۱ و پسرش، خواجه هارون، را هم از دیوان بغداد عزل کرد و به جای او ابن اثیر و نصر بن ماشعیری را منصوب کرد. در همان سال مسلمانان در بغداد علیه ابن کمونه شوریدند و این دو به همراه تمسکای، داروغه بغداد، از او دفاع کرده و او را فراری دادند.

وجود رابطه بین قیام علیه تکودار (احمد) و قتل وی در این سال و دفاع از ابن کمونه که تألیف کتاب تنقیح الأبحاث به وی منسوب است، بعید نیست. شاید این مدافعان چهار سال پیش، از تألیف کتاب خبر داشتند؛ یا در شمار کسانی بودند که مذاکرات اشاره شده در آغاز رساله (بند ۲) با آنان صورت گرفته است.

این تنها شورش مردمی در نوع خود نبود، چرا که پس از مدتی از قتل احمد، یعنی در بین سال‌های ۶۸۸ - ۶۹۰ ق / ۱۲۸۹ - ۱۲۹۱. احساسات ضد یهودی دوباره برانگیخته شد و بسیاری از یهودیان قربانی آن شدند و اموالشان سه روز در بغداد و شهرهای دیگر عراق غارت شد. شاید از دلایل حمله به یهود خلع احمد تکودار بود که با اسلام آوردنش مسلمانان را برای مقاومت ضد سلطه امیران یهودی تحریک کرد و نیز خشم آنان نسبت به کشتار و آوارگی نزدیکان خلیفه مقتول عباسی که آل شمس‌الدین، صاحب دیوان، به آن دست زده بود.

با وجود این، سلطه یهود در دوره ارغون، به ویژه زمامداری سعدالدوله یهودی (۶۸۸ - ۶۹۰ ق / ۱۲۸۹ - ۱۲۹۱ م) به اوج خود رسید و با سقوط وی مصیبت بر آنان مستولی شد.

زمانی که امیران مغول دشواری برپایی حکومت بودایی را در میان مسلمان احساس کردند و در تاجگذاری شان با کمک یهود نه تنها موفق نبودند؛ بلکه احساسات مسلمانان نیز ضد آنان برانگیخته شد، سیاست شان را تغییر دادند و غزان خان (۶۹۴ - ۷۰۳ ق / ۱۲۹۴ - ۱۳۰۳ م) قبل از این که به حکومت برسد، اسلام آوردن خود را اعلام کرد، اما تمایلش را به شیعه بزرگ‌ترین اقلیت اسلامی خون خواه از حکومت عباسی نشان داد.

^۱ صاحب دیوان الممالک لقبی بوده که معادل امروزی آن تقریباً رئیس دیوان الولايات (رئیس دیوان ایالات) است.

شیعیان تا قبل از سقوط خلافت عباسی تحت شکنجه‌های طبقاتی حاکم بودند و از همین‌رو همواره می‌کوشیدند تا عقاید و آموزه‌های خود را گسترش دهند. غازان خان به همین دلیل در سال ۱۲۹۶ م مرقد امام علی (ع) را در نجف زیارت کرد و پس از مرگ وی، برادرش، الجایتو (محمد خدابنده) جانشین او شد و در سیاست راه برادرش را در پیش گرفت و از بزرگ شیعیان در عراق، حسن بن یوسف بن مطهر حلی (د: ۷۲۶ ق / ۱۳۲۶ م) یاری جست.

وی در سال ۷۰۹ ق / ۱۳۰۷ م شیعه را مذهب رسمی اعلام کرد و نام دوازده امام شیعیان را روی سکه‌ها ضرب کرد و نام خلفا را حذف نمود و مردم را به رفض وادار کرد^۱.

جایگاه اجتماعی ابن کمونه

اگرچه ابن کمونه ابتدا به اسلام تظاهر می‌کرد؛ یا به یهودیت تظاهر نمی‌کرد، بعد از نزدیک شدن یهودیان به حاکمان مغول و تکیه کردن ابقاخان به آنان، به همراهی با آنان پرداخت و صاحب مقام اجتماعی و مشاغلی شد که در آغاز کتاب الکاشف که آن را برای امیر دولتشاه بن امیر سیف‌الدین سنجری تألیف کرده بود، بدان‌ها اشاره کرده و متذکر شده است که مردم برای استفاده از موقعیت کاریش نزد او می‌رفتند. ابن فوطی بغدادی، هم‌روزگار و هم‌وطنش نیز بدان تصریح کرده است.

وی ابن کمونه را که در روزهای پایانی عمرش درک کرده است، یاد کرده و می‌گوید: نامه‌ای خدمت او نوشته و از آموخته‌های سودمندش درخواست کردم تا کتابم را به آن‌ها مزین کنم.

ابن کمونه در سال ۶۸۳ ق برای من و دوست و یارمان، شمس‌الدین محمد بن ابی‌ربیع، معروف به حشف، چنین نوشت:

ولا توله من لایکون به اهلاً	صن العلم من اهل الجهالة دائماً
و یقبله النقصان من عقله جهلاً	فیورثه کبراً و مقتاً و شرهة
ولا تطلبن الفضل من ناقص اصلاً	فکن ابدأ من صونه عنه جاهداً

^۱ مأخذ نگارنده مقاله در ارقام تاریخ‌ها و حوادث تاریخ و صاف الحضرة و تاریخ گزیده است.

ابن فوطی، ابن کمونه را حکیم، ادیب، عالم به قواعد حکمی و منطقی، سرآمد در فنون ادبی و مسائل ریاضی و حساب وصف می‌کند.^۱

وی در تلخیص مجمع الآداب از تألیفات ابن کمونه جز به شرح وی بر الاشارات ابن سینا اشاره نمی‌کند، ولی در الحوادث الجامعة کتاب تنقیح الأبحاث را با تردید در منسوب بودنش به ابن کمونه ذکر می‌کند.

آن چه ابن فوطی درباره مقام علمی ابن کمونه آورده، بعد از مرگ خواجه نصیرالدین طوسی در سال ۶۲۷ ق / ۱۲۷۳ م حاصل شده است؛ زیرا ابن کمونه در شمار کسانی که در احداث رصدخانه و مرکز علمی مراغه با خواجه نصیرالدین طوسی همکاری کردند، نبود، در حالی که خواجه نصیرالدین طوسی دوستانی حتی از میان یهودیان از جمله کمال الدوله ابوعلی بن ابی الفرج اربلی، معروف به ابن داعی اسرائیلی حکیم، چنان که ابن فوطی ذکر کرده، داشته است.^۲

شاید دلیل این امر جوان بودن ابن کمونه در آن زمان بوده است؛ زیرا تألیفات وی که دارای تاریخ ۶۷۰ ق / ۱۲۷۱ م است، از شماری گزیده که آن‌ها را از کتاب‌های درسی اقتباس کرده است، فراتر نمی‌رود. این امر نشان می‌دهد که مؤلف این آثار در میانه راه تعلم و درس بوده است.

رشد و نمو در خانواده‌ای فرهنگی ایجاب می‌کرده که ابن کمونه در خردسالی تحصیل را شروع کرده باشد و سنش در زمان تألیف این گزیده‌ها از ۲۰ یا ۲۵ سال فراتر نمی‌رفته و او در مقامی نبوده که خواجه نصیرالدین طوسی از او در مرکز علمی مراغه استفاده کند.

وی هنگامی که از استاد خود، دبیران قزوینی (د: ۶۷۵ ق / ۱۲۷۶ م) تقدیر کرده و به بزرگی یاد می‌کند، از استاد دبیران، یعنی خواجه نصیرالدین طوسی که سه سال قبل از شاگردش، دبیران، درگذشته است، سخنی به میان نمی‌آورد؛ بنابراین، ابن کمونه حتی اگر یک جلسه درس خواجه نصیرالدین طوسی را درک می‌کرد، از ذکر نام وی نمی‌گذشت.

^۱ تلخیص مجمع الآداب فی معجم الألقاب، ج ۴، بخش اول، برگه ۱۵۹ - ۱۶۱.

^۲ همان جا، شرح حال شماره ۴۵۷ حرف کاف.

از همه این‌ها می‌توان نتیجه گرفت که تولد ابن کمونه از دهه پنجاه این قرن پیش‌تر نبوده و عمرش از ۴۰ سال تجاوز نکرده است و حضور پسرش در خدمت دولت در زمان مرگش منافاتی با این امر ندارد.

استاد ابن کمونه

از استادان ابن کمونه جز فردی که از وی سخن به میان آورده است، کسی را نمی‌شناسیم، به طوری که درباره وی گفته است: ... قال الحکیم الفیلسوف عز الدولة ... استفاد العبد المخلص سعد بن کمونة من مجلس مولانا علامة العالم ملك العلماء قدوة الفضلاء ... مفتي القرن جامع العلوم و نجم الدولة و الحق و الدين ادام الله ايام امامته و امتع اهل العالم بطول حياته ...^۱ این صفات در آن زمان جز درباره نجم‌الدین ابوالحسن علی بن عمر کاتبی دبیران قزوینی (۶۰۰ - ۶۷۵ ق / ۱۲۰۳ - ۱۲۷۶ م) مؤلف کتاب‌های فلسفی، کلامی و منطق که از شمار آن‌ها الشمسیه در منطق با شرح قطب‌الدین رازی (د: ۷۶۶ ق / ۱۳۲۶ م) و حکمة العین با شرح علامه حلی (د: ۷۲۶ ق / ۱۳۲۶ م) به طبع رسیده است، صدق نمی‌کند.^۲ نجم‌الدین دبیران از همراهان و حامیان خواجه نصیرالدین طوسی در رصد خانه مراغه بود و شبهات معروفی در مسائل منطقی و کلامی به وی منسوب است که از شمار آن‌ها شبهات وی درباره اثبات واجب به دو دلیل دور و تسلسل است که خواجه نصیر به آن‌ها پاسخ داده است.^۳ اما این شبهات در ایران تا قرن یازدهم قمری / شانزدهم میلادی هم‌چنان محل بحث و نقد بوده، به طوری که میرزا کمال فسائی شیرازی به آن‌ها پاسخ داده است. نگارنده این سطور گمان نمی‌کند که دبیران قزوینی در زمان حیات استادش، خواجه نصیرالدین طوسی، به این گونه صفات توصیف شده باشد و احتمال این است که ابن کمونه دبیران را بعد از مرگ استادش، خواجه نصیرالدین، با این صفات وصف کرده باشد.

^۱ نصوص العربية، پیوست اول، برگه ۳.

^۲ الشمسیه به صورت مکرر به چاپ رسیده و ایضاح المقاصد فی شرح حکمة عین القواعد با مقدمه، نمایه‌ها و تعلیقات علی نقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۹۵۹ م به چاپ رسیده است.

^۳ شبهات الکاتبی و جوابات الخواجه عنها، به اهتمام محمدحسن آل یاسین، بغداد، ۱۹۵۶ م، برگه ۶۸، به چاپ رسیده است.

آثار ابن کمونه

در این بخش نگارنده آثار ابن کمونه را که از آن‌ها مطلع شده است، به ترتیب هجائی ذکر می‌کند:

۱- الالتقاط عن الآثار الباقية (بیرونی)؛

۲- الالتقاط عن الشمسية (نجم‌الدین قزوینی کاتبی)؛

۳- الالتقاط عن القانون المسعودي (بیرونی)؛

۴- الالتقاط عن کتاب الهیئة (مؤیدالدین عرضی)

هر چهار کتاب به خط ابن کمونه در کتابخانه غروی به همراه تألیفات دیگری به خط وی که تاریخ آن‌ها از ۶۷۰ - ۶۷۹ ق می‌باشد، موجود است. مؤلف در آغاز و پایان آن‌ها خود را متعهد به ذکر صلوات بر حضرت محمد (ص) و آل محمد کرده است. از این مسئله مسلمان بودن وی و تهمت مردم به وی درباره حادثه‌ای که در الحوادث الجامعة آمده است، روشن می‌شود^۱.

۵- التقاط اعتراضات النخجوانی علی الاشارات

ابن کمونه در این اثر اعتراضات نجم‌الدین احمد بن ابی‌بکر بن محمد نخجوانی را در شرحش بر الاشارات گردآوری کرده^۲ و به یاری مؤلف الاشارات برخاسته است، در پایان کتاب نیز ابن کمونه اسم و نسبش را ذکر کرده و بر محمد (ص) و آل محمد (ص) درود فرستاده و متذکر شده که در شوال ۶۷۹ آن را به پایان رسانده است.

۶- التذكرة في الكيمياء

چلبی در کشف‌الظنون این اثر را به ابن کمونه نسبت داده و شرح حال نگاران از وی اقتباس کرده‌اند.

^۱ الذریعة، ج ۲، ۲۸۶.

^۲ اسم شرح نخجوانی بر الاشارات، زبدة النقص و لباب الکشف است که نسخه آن در کتابخانه‌های احمد ثالث به شماره ۳۲۶۴؛ ایاصوفیه ۴۸۶۲؛ نورعثمانیه ۳۶۸۹؛ و کوپرلی ۸۷۵ (فهرست قنواتی) موجود است. نخجوانی هم‌چنین شرحی بر قانون ابن‌سینا دارد (نک: الذریعة، آقابزرگ طهرانی، ج ۲، ۹۷).

زندگی و آثار ابن کمونه

۱۰

دکتر علی نقی
نیم‌سنزوی

نگارنده این سطور این کتاب را ندیده است.

۷- تقریب المحجة و تهذيب الحجة

نسخه‌ای از این کتاب به خط مؤلف در کتابخانه غروی موجود است.

شیخ محمد سماوی (د: ۱۳۷۰ ق / ۱۹۵۰ م) از روی آن نسخه‌ای استنساخ کرده و آن را در مجموعه کتاب‌های موجود ابن کمونه نزد خودش در نجف نگهداری می‌کرده است.^۱

۸- تلخیص لباب المنطق

اصل لباب المنطق تألیف نجم‌الدین احمد بن ابی‌بکر بن محمد نخجوانی، مؤلف زبدة النقص فی شرح اشارات ابن سیناست. ابن کمونه این اثر را به سال ۶۷۹ ق. تألیف کرده است. نسخه‌ای از این کتاب به خط مؤلف در کتابخانه غروی موجود است.

۹- تنقیح الأبحاث في الملل الثلاث

این کتاب از مهم‌ترین آثار ابن کمونه است.

کتاب را چهار باب است که عناوین آن‌ها از این قرار است:

- نبوت به طور عام؛

- نبوت موسی؛

- نبوت عیسی؛

- نبوت محمد.

موشه پرلمان در ۱۹۶۷ م این کتاب را به همراه مقدمه و ترجمه انگلیسی و تعلیقات منتشر کرده است.

^۱ الذریعة، ج ۴، ۴۲۵.

۱۰- التنقيحات في شرح التلويحات

التلويحات في المنطق والحكمة تأليف شهاب الدين يحيى بن حبش سهروردی (ک: ۵۸۷ق / ۱۱۸۲م) از سه بخش منطق، طبیعیات، الهیات سامان یافته است. نسخه‌ای از این کتاب که به خط خود وی در خزانه غروی نجف موجود است، شرح مربوط به طبیعیات این کتاب است.

آغاز این شرح چنین است: نستعين بالله واهب العقل عز سلطانہ في تحرير الفن الثاني من كتاب التلويحات ...
بخش‌های سه گانه این کتاب در کتابخانه‌های آصفیه، کوپرلی، ایاصوفیا و بانکی پور، چنان که در تذکره النوادر آمده، وجود دارد^۱.

همچنین دو نسخه از این شرح در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران به شماره ۱۹۴ ب و کتابخانه مجلس به شماره ۵۳۳۸ با تاریخ کتابت ۷۰۲ق نگه‌داری می‌شود. حسین ضیائی شرح مربوط به طبیعیات این کتاب را تصحیح کرده و در سال ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۲م در کالیفرنیا به طبع رسانده است.

۱۱- الجديد في الحكمة

این کتاب در منطق و حکمت است، در کشف الظنون و الذریعة از آن سخن به میان آمده و عباس العزاوی در العراق بین الاحتلالین، ج ۱. برگه ۳۳۰ گفته است: «نسخه جدید في الحكمة نزد جمیل صدقی الزهاوی در بغداد موجود بود. حمید وعید الکبسی این نسخه را تصحیح کرده و در سال ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۲م در بغداد چاپ کرده است.

۱۲- رسالة ازالة النفس؛ یا بقاء الروح

این کتاب در ده فصل است.

لئون غوی نسخه عکسی آن را به همراه ترجمه انگلیسی اش در سال ۱۹۴۴ در نیوهاون منتشر کرد.

^۱ الذریعة، ج ۴، ۴۶۷-۴۶۸؛ ج ۱۳، ۱۵۳.

از این کتاب نسخه‌ای به خط ابن کمونه در خزانه غروی وجود دارد و شیخ محمد سماوی از روی آن استنساخ کرده است.^۱ نسخه دیگری نیز به خط فرد دیگری در مجموعه شماره ۳۸۶۲ کتابخانه مجلس تهران موجود است.^۲

۱۳- رساله في أن النفس ليست بمزاج البدن أو تجرد النفس

این کتاب شامل ده فصل است.

نسخه‌ای از این اثر در مجموعه شماره ۳۸۶۲ کتابخانه مجلس تهران موجود است.^۳

۱۴- رساله في الكلام

این کتاب مبسوط طی ابوابی سامان یافته که باب پنجم آن «مدبر العالم الواجب لذاته» است. تألیف این اثر در دهه پایانی ذی قعدة ۶۷۹ به سرانجام رسیده است. نسخه‌ای از آن به خط مؤلف در پایان الالتقاطات الأربعة در خزانه غروی موجود است.^۴

۱۵- سوالات ابن کمونه عن الخواجه نصیر و جواباته عنها

ابن کمونه دو مکاتبه با خواجه نصیرالدین طوسی داشته است؛ مکاتبه اول شامل هفت مسئله فلسفی و مکاتبه دوم حاوی پرسشی درباره مغالطه‌های دبیران کاتبی قزوینی است. نسخه ناقصی از این اثر در مجموعه شماره ۲۸۶ مجلس سنای تهران وجود دارد.^۵

^۱ الذریعة، ج ۱۱، ۱۳۱ - ۱۳۲.

^۲ مجموعه شماره ۳۸۶۲ کتابخانه مجلس شورا، تهران، برگه ۱ - ۹۶.

^۳ همان مجموعه، برگه ۹۷ - ۱۷۰.

^۴ الذریعة، ج ۱۸، ۱۰۶ - ۱۰۷.

^۵ مجموعه شماره ۲۸۶ مجلس سنای تهران، برگه ۳۹ پ ۴۱.

۱۶ - شبهة ابن کمونه ضد التوحید

این شبهة ثنویت است که به ابن کمونه منسوب است، اما پیش از او مطرح شده است^۱ و در الذریعة آن را به جدّ ابن کمونه، هبة الله نسبت داده‌اند که آن نیز صحیح نیست^۲، چرا که ضدّ توحید یهودی است، این شبهه در اصل ایرانی (فارسی) بوده است^۳ که دلیل مشائیون را درباره توحید باطل می‌کند؛ زیرا مشائیون در اثبات توحید معتقدند^۴: اگر دو اله در وجود مشترک باشند، واجب است که برای هریک از آن‌ها فصل (ویژگی) متمایزی از دیگری باشد و گرنه متحد می‌شوند و هریک از آن دو از وجود و فصل متمایز ترکیب می‌شوند و ترکیب مستلزم امکان است و با وجوب مغایرت داد (این اقامه دلیل مشائیون درباره توحید است).

شبهة ثنویت می‌گوید: اگر دو اله بسیط بوده و از نظر ماهیت به طور کلی با هم متفاوت باشند، چنان که در دو اصل خیر و شر وجود دارد و از هر دو مفهوم «موجود» انتزاع یابد، در چیزی مشترک نمی‌شوند تا این که به ممیزی نیازمند می‌شوند، جز در وجود که آن مفهومی انتزاعی است و عینی نیست؛ بنابراین، از تعداد اله نه ترکیب آن لزومی دارد و نه نفی وجوب آن. سپس ملاصدرا آمده و از اصالت وجود و اعتبار ماهیت برای اعاده حیثیت «دلیل ترکیب» سخن گفته است؛ زیرا اگر وجود حقیقت مشترکی بین دو اله باشد، برای هر یک از آن‌ها چیزی ضرورت دارد تا آن را از دیگری تمایز دهد؛ بنابراین، ترکیب و امکان برای دو اله ضرورت دارد.

^۱ استاد ابن کمونه، نجم الدین دبیران کاتبی قزوینی، شبهات دیگری درباره اثبات واجب از طریق دور تسلسل طرح کرده که استادش خواجه نصیر الدین طوسی بدان‌ها پاسخ داده است. محمدحسن آل یاسین این شبهات و پاسخ آن‌ها را (کاظمین، عراق، ۱۹۵۶م) منتشر کرده است.

^۲ الذریعة، ج ۱۳، ۲۴ - ۲۵.

^۳ احتمالاً شبهة ابن کمونه از کتاب البدء و التاريخ مطهر بن طاهر مقدسی (چاپ کلمان هوار، پاریس، ۱۸۹۹ - ۱۹۱۹، ج ۱، برگه ۱۴۱، اخذ شده است. به طوری که می‌نویسد: «قال بلعم بن باعوراء: العالم قدیم و له مدبر یدبر و هو خلافه من جمیع المعانی».

^۴ مشائیون این دلیل را «دلیل ترکیب» نامیده‌اند.

پس از آن صالح مازندرانی از اصالت ماهیت و اعتبار وجود سخن به میان آورده و دلیل مشائون (دلیل ترکیب و امکان) را رها کرده و گفته است: من به دلیل فرجه آن را ثبت کردم و نیاز به التزام به اصالت وجود برای اقامه دلیل ترکیب ندارم^۱. اولین کسی که این شبهه را به ابن کمونه نسبت داد، جلال الدین دوانی (د: ۹۰۸ ق / ۱۵۰۲ م) بود و در کتابش شرح هیاکل النور به نام شواکل الحور بدان پاسخ داده است.

کسان دیگری که در ردّ این شبهه نوشته‌اند، عبارتند از:

- خفری محمد بن احمد (د: ۹۴۳ ق / ۱۵۳۵ م)؛

- میرداماد محمدباقر (د: ۱۰۴۱ ق / ۱۶۳۱ م)؛

- ملاصدرای شیرازی (د: ۱۰۵۰ ق / ۱۶۴۱ م)؛

- احمد بن زین العابدین علوی (د: ۱۰۶۰ ق / ۱۶۵۰ م)؛

- شمساییلانی (د: ۱۰۶۰ ق / ۱۶۵۰ م)؛

- محمد شریف کشمیری شاگرد میرداماد (د: ۱۰۸۳ ق / ۱۶۷۲ م)؛

- محمد طاهر قمی (د: ۱۰۹۸ ق / ۱۶۸۶ م)؛

- محمد بن حسن شیروانی (د: ۱۰۹۸ ق / ۱۶۸۶ م)؛

- محمد بن عبدالکریم بروجردی جد بحر العلوم (د: قبل از ۱۱۶۸ ق / ۱۷۵۴ م)؛

- ملاهادی سبزواری (د: ۱۲۸۹ ق / ۱۸۷۲ م).

همه این‌ها در ردّ شبهه نوشته‌اند، که در الذریعة از آن‌ها سخن گفته شده و همه آن‌ها موجود است^۲.

۱ الذریعة، ج ۲۵، ۶۲.

۲ همان جا، ج ۸، ۲۲۸-۲۲۹.

سپس مفتی، میرمحمدعباس تستری لکهنوی (د: ۱۳۰۶ ق / ۱۸۸۸ م) چنان که در التجلیات آمده، درباره این شبهه بحث کرده و آن را رد کرده است.^۱

۱۷- شرح الاصول و الجمل من مهمات العلم و العمل

ابن کمونه این کتاب را به شمس‌الدین، صاحب دیوان، اهدا کرده است. وی در این کتاب الفاظ و عبارات ابن سینا را ذکر کرده و گزیده‌های خود را از آثار حکما و شرح خواجه نصیرالدین طوسی و استنباط‌های خود را از اندیشه وی برگرفته و در هم آمیخته است. به گونه‌ای که کتابی همانند شرح اشارات شده و آن را شرح الاصول و الجمل من مهمات العلم و العمل نامیده است.^۲

نسخه‌ای از این کتاب در اندیا آفیس: ۴۸۴ (الفهرس: برگه ۱۳۵) و کتابخانه «لعله‌لی»، چنان که قنواتی ذکر کرده، موجود است. نسخه‌ای نیز در کتابخانه حاجی خلیفه استانبول نگهداری می‌شود.

۱۸- الفرق بین الربانیین و القرائیین

این رساله نیز در بیان اختلاف دو فرقه یهودی به نگارش درآمده، به ابن کمونه منسوب است. کتاب همانند رساله التنقیح به زبان عربی و به خط عبری تألیف شده است. چنان که نسخه نادر از این رساله‌ای که در برلین، در ضمن مجموعه‌ای به همراه رساله التنقیح موجود است و تمام این مجموعه در سال ۶۵۱ سلوکی / ۱۳۴۱ م کتابت شده است^۳، سال نگارش آن ۶۷۹ ق / ۱۲۸۰ م است.

ارنست امیل هرتسفلد (۱۸۷۹ - ۱۹۴۸ م) این نسخه را استخراج کرده و آن را در ضمن مجموعه‌ای از گزیده‌های عربی به خط عبری طی صفحات ۶۹ - ۱۰۳ مجموعه در سال ۱۹۲۸ در لندن به چاپ رسانده است.

^۱ همان جا، ج ۵، ۱۸۵، شماره ۸۱۹.

^۲ کشف الظنون، ج ۱، حرف الف با عنوان «الانشارات»؛ الذریعة، ج ۲، ۹۷؛ ج ۱۳، ۹۴.

^۳ M.Steinschneider, Verzeichniss der hebraeischen handschriften der K. Bibliothek Zu (Berlin. 1897).

بعید نیست که مؤلف این رساله و مؤلف رساله التنقیح یک نفر باشند که آن دورا در سال ۶۷۹ق / ۱۲۸۰م به زبان عربی و به خط عبری تألیف کرده است، سپس رساله التنقیح به خط عربی کتابت و اضافات اسلامی بر آن افزوده شده و رساله الفرق بین الربانیین و القرانیین به دلیل بی‌فایده بودن به خط عربی کتابت نشده است.

مؤلف التنقیح در بند ۱۵۵ گفته است: ربانیین یهودی همان کسانی‌اند که در قدیم به فریسیین شهرت داشتند و از رجاء، قیامت، ملائکه و روح سخن گفته و طرفداری می‌کردند و مخالفانشان، صدوقیین نامیده می‌شدند که منکر همه این مفاهیم بودند.

نگارنده این سطور در تفسیر بند «۱۵۵: ۷ - ۸» سخن پولس پیامبر که به نظر می‌رسد از فریسیین بوده و سخن صاحب التنقیح را که در آن صدوقیین را به زندقه نسبت داده، ذکر کرده و یادآور شده‌ام که مقصود از زندقه، انحراف از ظاهر به سوی تفسیر متون مقدس است و این امر بر فریسیین بیشتر از صدوقیین که از یهودیان قدیمی و حرفه‌ای در گرفتن ظاهر حدیث بودند، انطباق و سازگاری دارد. شرایط این فرقه در سلف صالح مسلمین دیده می‌شود، مثل فریسیین نیز در اسلام، همانند معتزله است؛ زیرا آنان تا حد زیادی از فلسفه گنوسیسیزم نوافلاطونی در اسکندریه متأثر بودند.

اگر کلمه «ربانیین»، به مثابه بدیل کلمه «فریسیین»، برای آنان مناسب‌تر باشد، بعید نیست که کلمه «قرائیین» به معنای متوسلان به قرائت؛ یا ظاهر متون و نام جدیدی برای صدوقیین باشد که دشمنانشان از فریسیین انتخاب کرده‌اند.

شهرستانی گفته است: ربانیین همانند معتزله ما و قرائیین همانند فرقه مجبره و فرقه مشبهه هستند^۱.

به نظر می‌رسد که مؤلف التنقیح بر آن بوده است که با تألیف رساله الفرق بین الربانیین و القرانیین اثبات کند که آن چه او و سلفش، ابن میمون، از مفاهیم فلسفی اخذ و وارد یهودیت کرده‌اند، از درون و عمق دین یهود بوده است. از همین روست که از

^۱ الملل و النحل، ج ۱، ۲۱۲.

فریسیین دفاع کرده و متعصبان صدوقی را به زندقه نسبت می دهد. این مسئله بدین دلیل بوده که صدوقیین متمسک به سنت بوده و با هرگونه نوگرایی و وارد کردن عناصر فلسفی به دین مخالفت می کردند.

۱۹ - الکاشف

این رساله در منطق و فلسفه بوده و حدود ۸۵ هزار کلمه است.

رساله چنین آغاز می شود: «قال العبد ... ابن کمونه: الحمد لله تعالی... و أن یصلی علی من بالماً الأعلى ... بعد فقد اتفق ارباب العقائد العقلية و الديانات النقلية أن الايمان بالله و اليوم الآخر و عمل الصالحات هو غاية الكمالات ... و لما كان الأمير الكبير ... دولت شاه بن الأمير سيف الدين سنجر الصاحبی ... ممن اطلع علی شرف هذا العلم ... التمس مني تصنيف كتاب فيه برسمه. فعملت هذا الكتاب في اثناء ما قد ألجئت اليه من ملابسة الأمور الدينية و الشواغل الدنيوية ... و قد جعلته سبعة أبواب في كل باب تسعة فصول...».

عناوین ابواب هفت گانه رساله از این قرار است: منطق، امور عامه، اعراض، اجسام، نفوس، عقول و واجب الوجود.

این کتاب با عنوان فلسفه ابن کمونه در الذریعة آمده است^۱.

نسخه ای از این رساله که آخر آن ناقص است، متعلق به قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی در کتابخانه مجلس به شماره ۵۳۸۳ در ۱۰۷ برگ است و هر صفحه ۲۱ سطر دارد، موجود می باشد. روی این رساله امضای شیخ بهائی عاملی (د: ۱۰۳۱ ق / ۱۶۲۱ م) وجود دارد. پایان این رساله ناقص است و به فصل سوم باب ششم منتهی می شود.

نگارنده این سطور نسخه عکسی این رساله را در اختیار دارد.

هم‌چنین نسخه دیگری از این رساله در کتابخانه مجلس تهران با شماره ۸۵۳ نگهداری می‌شود که کامل است و در قرن یازدهم هجری / هفدهم میلادی در ۴۱۸ صفحه کتابت شده است و هر صفحه ۱۷ سطر دارد. برخی از برگ‌های این نسخه نامرتب می‌باشد.

نسخه سومی نیز از این رساله در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران وجود دارد که آن نیز کامل است و در فهرست کتابخانه ذکر شده است^۱، ولی نام کتاب شناخته شده نیست و فلسفه ابن کمونه نامگذاری شده است. این نسخه از روی نسخه مجلس استنساخ شده است. با توجه به این که صفحات نسخه مجلس نامرتب است، این اشتباه به نسخه دانشگاه نیز سرایت کرده و نه ناسخ و نه نویسنده فهرست متوجه آن نشده‌اند.

۲۰- اللعة الجوينية في الحكمة العلمية والعملية

این کتاب شامل دو جمله و هر جمله مشتمل بر دو باب و هر باب دارای پنج فصل است. جمله اول درباره علم است و باب اول در اثبات مدبر عالم است. ابن کمونه آن را به امر عالم فاضل شمس‌الدین محمد مؤمنی قزوینی نوشته تا هنگام بازگشت از بغداد به عنوان کتابخانه شمس‌الدین محمد بن صاحب بهاء‌الدین محمد جوینی همراهی کند. این نسخه به خط ابن کمونه است. وی این کتاب را در تاریخ ۶۷۹ق به پایان برده است. این نسخه در کتابخانه غروی نجف نگهداری می‌شود^۲. نسخه‌ای از این کتاب به شماره ۴۱۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران وجود دارد که تاریخ استنساخ آن ۱۲۸۴ق / ۱۸۶۷م است.

نسخه دیگری از این کتاب در کتابخانه رضوی مشهد نگهداری می‌شود که در فهرست این کتابخانه ذکر شده است^۳.

^۱ فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۳، ۲۶۵.

^۲ الذریعة، ج ۱۱، ۱۳۱؛ ج ۱۸، ۳۵۱.

^۳ فهرست آستان قدس، ج ۴، ۲۳۱.

هم‌چنین نسخه‌ای نیز در کتابخانه مجلس تهران با شماره ۵۹۵ موجود است. ظاهراً ابی‌جمهور احسائی کتابش، الدرّة المستخرجة من اللّعة، را از آن انتخاب کرده است.^۱

۲۱- المطالب المهمة من علم الحكمة

این رساله تقریباً شامل هفت هزار کلمه است. رساله چنین آغاز می‌شود: «الحمد لله... وآله و صبحه اجمعین. وبعد فهذا... و سمیته بالمطالب المهمة من علم الحكمة لمطابقة اسمه لمعناه، و رتبته على سبعة فصول، يشتمل كل منها على سبعة ابحاث، مقدماً على ذكر الفصول بيان ابحاث العقل لطلب العلم و السعی... لا شك ان الغرض الاقصى من كل حركة ارادية و بوجه قصدي انما هو احد امرين، اما تحصيل لذة او دفع الم...».

نسخه‌ای از این رساله به خط مؤلف در کتابخانه غروی نگهداری می‌شود که مؤلف الذریعة (ج ۲۱، برگه ۱۴۱) آن را دیده است. شیخ محمد سماوی (د: ۱۳۷۹ ق. ۱۹۵۰ م.) نسخه‌ای از آن را به خطش استنساخ کرده است. وی در این نسخه گفته است: ابن کمونه تألیف کتاب را در ماه شعبان به پایان برده است.

نسخه دیگری از این رساله در کتابخانه رضوی در ۱۲ برگ ۱۸*۲۵ سانتی‌متری نگهداری می‌شود که هر صفحه ۲۱ سطر است و چنان که در فهرست کتابخانه رضوی (ج ۴، برگه ۲۳۵) آمده است، در سال ۹۰۱ ق. ۱۴۹۶ م. کتابت شده است. در پشت آن نیز نوشته شده است: ابن کمونه امامی شده و بر این مذهب درگذشت.

عناوین فصل‌های هفت‌گانه کتاب از این قرار است: منطق، امور عامه، احکام الممكن، احکام الواجب، اعراض، جواهر مادیه، جواهر مجردة.

۲۲- مغالطات ابن کمونه

این کتاب شامل مغالطات ریاضی و منطقی است که در دو نسخه مجلس تهران به شماره‌های ۳۸۰ و ۳۸۵ با عنوان فوائد ابن کمونه نامگذاری شده و در الذریعه ذکر شده است^۱. فلاسفه ایرانی در ابطال این مغالطات رسائل مستقلی تألیف کرده‌اند. دو نمونه از این مغالطات عبارتند از:

الف. شبهه استلزام

در مقدمه آن چنین آمده است: «هرگاه وجود چیزی مستلزم رفع امر واقع در همان امر نباشد، ناگزیر باید موجود باشد؛ زیرا اگر در همان امر معدوم باشد، وجودش مستلزم رفع امر واقع خواهد بود برخی از علما در ابطال این شبهه رسائلی نوشته‌اند، از جمله

- میر محمد باقر داماد (د: ۱۰۴۰ ق / ۱۶۳۰م)؛

نسخه در کتابخانه رضوی موجود است؛

- ملا مراد تفرشی (د: ۱۰۵۱ ق / ۱۶۴۱م)^۲؛

- سلطان العلماء حسین بن محمد (د: ۱۰۶۴ ق / ۱۶۵۳م)؛

- محمد باقر سبزواری (د: ۱۰۹۰ ق / ۱۶۷۹م)؛

- آقارضی قزوینی (د: ۱۰۹۶ ق / ۱۶۴۸م)

نسخه‌ای از آن در کتابخانه کرمانی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران موجود است.

این رساله چهاردهم از مجموعه شماره ۲۱۶ است؛

- آقاحسین خوانساری (د: ۱۰۹۸ ق / ۱۶۸۶م)؛

^۱ الذریعه، ج ۱۶، ۳۱۸.

^۲ همان جا، ج ۲، ۴۰۸؛ ج ۷، ۶۹؛ ج ۱۳، ۲۵.

نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه مولانای تبریز نگهداری می‌شود؛

- مدقق شیروانی (د: ۱۰۹۸ ق / ۱۶۸۶ م)؛

نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه رضوی موجود است؛

- میرزا رفیع نائینی (د: ۱۰۹۹ ق / ۱۶۸۷ م)؛

- حاج محمد ابراهیم کلباسی (د: ۱۳۱۵ ق / ۱۸۹۷ م)؛

- قاضی عبدالنبی احمد نگری در جامع العلوم.

ب. شبهه جذر اصم

این شبهه عبارت است از این که اگر فردی بگوید: امروز همه سخنان من دروغ است، از صدق وی، کذبش ضرورت می‌یابد و از کذب وی صدقش؛ بنابراین، او توأمان صادق کاذب است.

نمونه این شبهه در مناظره با مانویان در کتاب الانتصار ابن خیاط (د: ۳۰۰ ق / ۹۱۲ م) آمده است.^۲

برخی در رد این شبهه رسائلی نوشته‌اند که از شمار آنان‌اند:

- صدرالدین شیرازی دشتکی (د: ۹۰۳ ق / ۱۴۹۷ م)؛

نسخه این رساله در کتابخانه تقوی موجود بوده که به کتابخانه مجلس تهران انتقال یافته است.^۳

- جلال‌الدین دوانی (د: ۹۰۸ ق / ۱۵۰۲ م)؛

نسخه آن در مجموعه تقوی موجود است.^۴

^۱ الذریعة، ج ۱۳، ۲۵.

^۲ الانتصار في الرد على ابن الراوندي الملحد، برگه ۳۰.

^۳ الذریعة، ج ۵، ۹۲.

^۴ همان جا، ج ۵، ۹۲، ج ۷، ۷۶-۷۷.

- محمد بن احمد خفری (د: ۹۴۲ق / ۱۵۳۵م) عنوان آن حسرة الفضلاء است و نسخه‌اش در کتابخانه خوانساری نجف نگهداری می‌شود^۱؛

- ملا مراد تفرشی (د: ۱۰۵۱ق / ۱۶۴۱م)^۲؛

- حسین خوانساری، نسخه آن، رساله هشتم از مجموعه شماره ۲۱۶ کرمانی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران است^۳؛

- محمد باقر سبزواری. دو نسخه از آن در همان مجموعه کرمانی به شماره ۲۱۶ نگهداری می‌شود^۴؛

می‌بینیم که شبهه توحید شبهه ثنویت و شبهه جذر اصم شبهه مانویت است، اما درباره شبهه استلزام، ابن کمونه در نامه‌ای که به خواجه نصیرالدین نوشته، متذکر شده است که این شبهه دبیران قزوینی است. از این رو، به نظر می‌رسد که همه شبهات به ابن کمونه منسوب است، ولی متعلق به او نیست.

حال این پرسش مطرح می‌شود که علت نسبت این شبهات به او چیست؟، شاید دلیل این امر این بوده که بعد از شهرتش به تألیف کتابی ضدّ دین، به معارض بودن با دین معروف شد و از همین رو هر شبهه مجهولی به وی نسبت داده شد. چنان که چنین مسئله‌ای را در رباعیات منسوب به خیام شاهدیم.

۱ الذریعة، ج ۷، ۱۳.

۲ همان جا، ج ۲، ۴۰۱؛ ج ۷، ۶۹.

۳ فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات تهران، برگه ۳۵ و ۸۲

۴ همان جا.

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

[ign. Guidi] *Catalogo dei codici orientali della Biblioteca Angelica di Roma (Florence: 1878)*, PP. 64 – 66.

A. Neubauer, *catalogue of the Hebrew manuscripts in the Bodleian Library (Oxford: 1886)*, Col. 423 F, No. 1281.

Bib. ANGELICA, Ort. 15.

Ed. M. Perlman (New York, 1964). *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, Vol. XXXII.

In Monatsschrift fuer Geschichte und Wissenschaft des Judentums, vol 69 (1905), p. p. 295 – 311

M. Steinschneider *Verzeichniss der Hebraeischen Handschriften der K. Bibliothek Zu Berlin (Berlin: 1897)*, I, 74 - 77. *The library of A. S. Yahuda had a copy made from this MS.*

M. Steinschneider, *Verzeichniss der hebraeischen handschriften der K. Bibliothek Zu (Berlin. 1897).*

Proceedings of American academy for Jewish research. VOL. XXXII Ed. M. Perlmann (New York: 1964).

Sà d B. mansur Ibn Kammuna und sein Polemische schrift (Berlin: 1893).

Steinschneider, Moritz, 1816 – 1907.

Steinschneider, *Arabische Uebersetzung aus dem Griechischen*, See index S.V. Saad, also his *Die arabische literature der Juden (furt Frank: 1902)*, P. 178.

الأبحاث عن الملل الثلاث، ابن كمونه، عزالدوله سعد فرزند منصور فرزند سعد (د ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، تصحيح، تعليق و مقدمه نگاری علی نقی منزوی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، همایش بین المللی قرطبه و اصفهان، تهران، ۱۳۸۳ خ. نک: تنقیح الأبحاث.

ابن کمونه و کتاب الأبحاث عن الملل الثلاث (۱) (۲) (۳)، علی نقی منزوی، (۱) مجله خاطرات وحید، سال ششم، خرداد ماه ۱۳۴۸، مه ۱۹۶۹، ربیع الاول ۱۳۸۹، شماره ۶۶، برگه ۳۶۹ - ۳۷۱؛ (۲) مجله خاطرات وحید، سال ششم، تیرماه ۱۳۴۸، می ۱۹۶۹، ربیع الاول ۱۳۸۹، شماره ۶۶، برگه ۵۰۳ - ۵۱۴؛ (۳) مجله خاطرات وحید، سال ششم، ۱۳۴۸، برگه ۱۰۷۹ - ۱۰۸۳. أخبار ملوک العجم، شاید سیر ملوک العجم ابن المقنع ایرانی (ک: ۱۴۲ق)؛ شاید تجارب الأمم فی أخبار ملوک العرب و العجم که ترجمه نهایی العرب فی أخبار الفرس و العرب؛ دیگر: تصحیح رضا انزابی نژاد، یحیی کلانتری، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۳خ.

ازلیت نفس، ابن کمونه، سعد فرزند منصور فرزند سعد (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، به کوشش لئون غوی، ۱۹۴۴م. الإشارات و التنبيهات، ابوعلی ابن سینا، حسین (۳۷۰ - ۴۲۸ق)، پژوهش مجتبی زارعی، بوستان کتاب، قم، ۱۳۸۱خ. اصل لباب المنطق، نجم‌الدین احمد بن ابی بکر بن محمد نخجوانی، مؤلف زبدة النقض و لباب الكشف فی شرح الإشارات السینائیة.

الأضحویة فی المعاد، ابوعلی ابن سینا، حسین (۳۷۰ - ۴۲۸ق)، تحقیق سلیمان دنیا، ۱۹۹۴؛ ترجمه رساله اضحویه، نویسنده ناشناس، پارسی تصحیح به همراه تعلیقات حسین خدیوچم بر اضحویه، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۰خ. الافحام اليهود، کتاب ردّ علی اليهود، سمویل فرزند یحیی فرزند عباس مغربی (ز: ۵۷۰ق / ۱۱۷۵م). نک: عیون الأنبیاء فی طبقات الأطباء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۹۴.

الالتقاط الاعتراضات، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق). نک: ذریعه، ج ۲، ۲۸۶، شماره ۱۱۶۱؛ الالتقاط عن الآثار الباقیة (بیرونی)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم‌الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسراییلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، الالتقاط عن الشمسیة (نجم‌الدین قزوینی کاتبی)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم‌الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسراییلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)،

- الالتقاط عن القانون المسعودي (بيروني)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن كمونه اسرايلى بغدادى (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)،
الالتقاط عن كتاب الهيئة، ابن كمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق)، نك: ذريعه، ج ۲، ۲۸۶، شماره ۱۱۶۰.
الالتقاط عن كتاب الهيئة، ابن كمونه، منظور كتاب هيئت مؤيدالدين عروضى كه صاحب ذريعه آنها را در خزانه غروى ديده است.
- الالتقاط عن كتاب الهيئة (مؤيدالدين عرضى)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن كمونه اسرايلى بغدادى (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)،
انتخاب تلخيص المحصل؛ يا انتخاب نقد المحصل، ابن كمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق). نك: ذريعه، ج ۲، ۳۶۷، شماره ۱۴۴۴، گزينشى از كتاب المحصل فخر رازى (د: ۶۰۶ق) است.
انتخاب، تلخيص؛ يا نقد آن از خواجه نصيرالدين طوسى (د: ۶۷۲ق) و انتخاب از ابن كمونه است.
الانتصار في الرد على ابن الراوندي الملحد، الخياط، ابوالحسن، چاپ نيبرك، بيروت، ۱۹۵۷م.
ايضاح المقاصد في شرح حكمة عين القواعد با مقدمه، نمايهها و تعليقات على نقى منزوى، دانشگاه تهران، ۱۹۵۹م.
البدء و التاريخ (نگارش: ۳۵۵ق / ۹۶۶م)، ابونصر مطهر فرزند طاهر مقدسى، چ. كلمان هوار، پاریس، ۱۸۹۹، ۱۹۱۹م؛
افست تهران؛ آفرينش و تاريخ برگردان به پارسى محمدرضا شفيعى كدكنى، تهران، ۱۳۷۴خ.
تجرد نفس، ابن كمونه، سعد فرزند منصور فرزند سعد (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، كتابخانه مجلس شوراى ملى.
تجريد؛ يا تجريد الاعتقاد؛ يا تجريد الكلام، خواجه نصيرالدين طوسى (۵۹۷-۶۷۲ق)، همراه شرح علامه حلى (د: ۷۲۶ق)
به نام كشف المراد، ۱۳۱۱خ؛ چاپ ديگر، تصحيح حسينى جلالى، مقدمه محقق، مكتبة الاعلام الاسلامى، قم، ۱۴۰۷ق.
تجزية الأمصار و تجزية الأعصار، وصاف الحضرة، عبدالله بن فضل الله، طهران، ۱۲۷۲ق. ۱۸۵۵م.

تجزیه الأمصار و تزجیه الأعصار، تاریخ وصاف الحضرة (نگارش: ۶۹۹ق)، شهاب‌الدین؛ یا شرف‌الدین عبدالله بن فضل‌الله شیرازی (۶۶۳ - ۷۲۸ق) به اهتمام محمد مهدی ارباب اصفهانی، بمبئی، چاپ سنگی، ۱۲۶۹ق؛ دیگر: عبدالمحمد آیتی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۶خ و ۱۳۷۲خ.

تحریر القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية، قطب‌الدین محمود بن محمد رازی (د: ۷۶۶ق / ۱۳۲۶م)، تصحیح محسن بیدارفر، انتشارات بیدار، تهران، ۱۳۸۶خ.

التذكرة في الكيمياء، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم‌الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسراییلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م).

التقاط اعتراضات النجواني على الاشارات (نگارش: ۶۷۹ق)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم‌الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسراییلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م).

تقريب المحجة و تهذيب الحجة في المسائل العقلية، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق)، درباره حوادث جامعه است. نک: ذریعه، ۲۶، ۲۲۴، شماره ۱۱۳۳.

تقريب المحجة و تهذيب الحجة، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم‌الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسراییلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م).

تلخیص لباب المنطق (نگارش: ۶۷۹ق)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم‌الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسراییلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م).

تلخیص مجمع الآداب في معجم الألقاب اثر ابن فوطی بغدادی (د: ۷۲۳ق / ۱۳۲۳م)، چاپ دمشق، ۱۹۶۲م.

التلويحات في المنطق و الحكمة تأليف شهاب‌الدین يحيى بن حبش سهروردی (ک: ۵۸۷ق / ۱۱۸۲م). تصحیح بخش طبیعی حسین ضیائی، کالیفرنیا، ۱۴۲۱ق / ۲۰۰۲م.

التلويحات اللوحية و العرشية؛ شهاب‌الدین يحيى بن حبش سهروردی (ک: ۵۸۷ق / ۱۱۸۲م)، بخش طبیعیات از کتاب تلويحات، چاپ حسین سید موسوی، تهران ۱۳۸۰خ؛ يحيى بن حبش سهروردی، منطق التلويحات، چاپ علی اکبر فیاض، تهران ۱۳۳۴خ؛

- تنقیح الأبحاث في البحث عن الملل الثلاث أي الملة الإسلامية و النصرانية و اليهودية، نوشته عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، تصحیح و مقدمه علی نقی منزوی، سلسله همایش بین المللی قرطبه اصفهان دو مکتب فلسفی اسلامی در شرق و غرب، دانشگاه تهران، مرکز بین المللی گفتگوی تمدن‌ها، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳ خ.
- تنقیح الأبحاث في الملل الثلاث، (نگارش: ۶۸۳ ق)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، تصحیح، مقدمه و ترجمه انگلیسی و تعلیقات موشه پرلمان، ۱۹۶۷ م.
- تنقیح الأبحاث لملل الثلاث ابن کمونه (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، مقدمه نگاری، تصحیح و تحقیق دکتر علی نقی منزوی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳ خ، برگه ۱ - ۸۴
- تنقیح الأبحاث لملل الثلاث، قدوة الحكماء عزالدوله و الدين إبن کمونه، سعد فرزند منصور فرزند حسن فرزند هبة الله فرزند کمونه (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، تحقیق آقای دکتر علی نقی منزوی، چاپ استنسیل، ۱۹۷۲ م؛ چاپ انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۳ خ.
- التنقيحات في شرح التلويحات، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م).
- الجدید في الحكمة، الكاشف، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، نسخه خطی مجلس شورای ملی تهران، ش ۵۳۸۳، نسخه عکسی خودم [منزوی] در بیروت؛ به کوشش ویلفرد مادلونگ، زابینه اشمیتکه، تصحیح یوسف ثانی، حامد ناجی اصفهانی، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۸۷ خ.
- جواب شبهة ابن کمونه، مفتی، میر محمدعباس تستری لکهنوی (د: ۱۳۰۶ ق / ۱۸۸۸ م) چنان که در التجلیات آمده است. چهار التقاط از آثار الباقية، الشمسية، قانون مسعودی، هیأت مؤیدالدين عروضی، ابن کمونه، سعد فرزند منصور فرزند سعد (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، خزانه غروی، نک: ذریعه.

الهاوي في الطب، رازی، ابن زکریا (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۵۵ - ۹۲۵م)، ابوبکر محمد بن زکریا بن یحیی طبیب، چاپ چاپ مجلس دایرة المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن هند، ۱۳۷۴ - ۱۳۹۰ق / ۱۹۵۵ - ۱۹۷۰م، ۲۵ جلد و بیروت، ۲۰۰۲، هشت جلد؛ ترجمه محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۵ - ۱۳۹۵خ، ۲۳ جلد.

حسرة الفضلاء در حلّ شبهه جذر الأصم، شمس‌الدین محمد بن احمد خفّری (د: ۹۴۲ق / ۱۵۳۵م) نسخه در کتابخانه خوانساری نجف.

الحکمة الجديدة في المنطق، ابن کمونه، سعد فرزند منصور فرزند سعد (د ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، نسخه‌ای از آن نزد جمیل صدقی زهاوی در بغداد.

حکمة العين، عين القواعد، نجم‌الدین ابوالحسن علی بن عمر کاتبی دبیران قزوینی (۶۰۰ - ۶۷۵ق / ۱۲۰۳ - ۱۲۷۶م)، تصحیح عباس صدری، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۴خ.

الحکمة الهیة، رازی، ابن زکریا (۲۵۱ - ۳۱۳ق / ۸۵۵ - ۹۲۵م)، ابوبکر محمد بن زکریا بن یحیی طبیب حکمت اشراق، شهاب‌الدین سهروردی (ک: ۵۸۷ق / ۱۱۹۱م)، چ. هانری کربن.

حلّ إشکال ابن کمونه، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق). نک: ذریعه، ج ۵، ۹۲؛ ج ۷، ۶۴؛ ج ۱۱، ۱۵۳؛ ج ۱۳، ۲۳ و ۲۴؛ ج ۱۵، ۶۳ و ۲۵۳.

الحوادث الجامعة و التجارب النافعة في المائة السابعة، ابوالفضل کمال‌الدین، عبدالرزاق فرزند احمد فرزند محمد فرزند ابوالمعالی شیبانی (۶۴۲ - ۷۲۳ق / ۱۲۴۴ - ۱۳۲۳م)، با آوازه ابن فوطی و ابن صابونی، تصحیح مصطفی جواد، مكتبة العربية، بغداد، ۱۹۳۲م؛ چاپ دیگر: تصحیح مهدی عبدالحسین نجم، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۲۴ق / ۲۰۰۳؛ برگردان به پارسی عبدالمحمد آیتی، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۱خ.

الدرة المستخرجة من اللمعة في الحكمة، ابن ابی جمهور احسائی محمد بن زین الدین علی بن ابراهیم بن حسن ابن ابراهیم بن ابی جمهور أخسائی (ز: ۹۰۴ق / ۱۴۹۹م)

- الدرر الكامنة في أعيان المائة الثامنة، ابن حجر العسقلاني، ابوالفضل شهاب الدين أحمد بن علي بن محمد كناني (د: ۸۵۲ق، دائرة المعارف العثمانية، حيدر آباد، ۱۳۴۹ق؛ ديگر: دارالجيل، بيروت، ۱۴۱۴ق / ۱۹۹۳م؛ ديگر: إحياء التراث العربي، ۲۰۱۲.
- درس‌هایی درباره اسلام، نوشته ایگناس گلدزیهر (۱۸۵۰ - ۱۹۲۱)، در سال‌های ۱۸۸۵ و ۱۸۹۰م چاپ شد؛ ترجمه دکتر علینقی منزوی، چاپ بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۷خ، دو مجلد، ۸۲۲.
- دلالة الحائرین ابن میمون کتاب دلالة الحائرین، موسی فرزند میمون قرطبی اندلسی (۵۳۰ - ۶۰۳ / ۱۱۳۵ - ۱۲۰۵م)، تصحیح حسین اتای، استانبول، ۱۹۷۴م؛ چاپ ديگر: مصر، مكتبة الثقافة الدينية، قاهره.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثالث عشر، شاپور و شهناز - شرح قصيده ابن سينا العينية، آقابزرگ تهرانی، مطبعة القضاء، نجف، عراق، ۱۳۷۸ق / ۱۹۵۹م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثامن، دائره - ديو، آقابزرگ تهرانی، به كوشش علي نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۹خ / ۱۳۶۹ق / ۱۹۵۰م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثامن عشر، كشف - ليلي و مجنون، آقابزرگ تهرانی، به كوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلاميه، تهران، ۱۳۴۶خ / ۱۳۸۷ق / ۱۹۶۷م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثاني، الأسارى و الغلول - ايوان مدائن، آقابزرگ تهرانی، مطبعة الغرى، نجف، عراق، ۱۳۱۵خ / ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثاني عشر، الزائريه - سیه کاران، آقابزرگ تهرانی، به كوشش علي نقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰خ / ۱۳۸۰۶ق / ۱۹۶۲م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الحادي و العشرون، المستبين - المقالة، آقابزرگ تهرانی، به كوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلاميه، تهران، ۱۳۵۱خ / ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م.
- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الحادي عشر، رساله آب حیات - الزائريه، آقابزرگ تهرانی، به كوشش علي نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۳۵خ / ۱۳۷۶ق / ۱۹۵۶م.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس، ثابت‌نامه - چینی‌سازی، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی‌نقی منزوی، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۲۳ خ / ۱۳۶۳ ق / ۱۹۴۴ م.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس عشر، صابون - عیون، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳ خ / ۱۳۸۴ ق / ۱۹۶۵ م.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع، التخاطب - التیمیة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی‌نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۰ خ / ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السابع، حساب - خیمه‌شب‌بازی، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی‌نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۷ خ / ۱۳۶۷ ق / ۱۹۴۸ م.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السابع عشر، قائد القوات العلویة - الکسوف و الخسوف، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶ خ / ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس و العشرون، ذیل الذریعة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد اشکوری حسینی، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۸ خ.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس، الحائریات - حزن المؤمنین، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علی‌نقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۵ خ / ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م.

الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس عشر، غارات - قائد، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۵ خ / ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۶ م.

رسالة ازیلیة النفس؛ یا بقاء الروح، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم‌الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، لئون غوی نسخه‌ عکسی همراه ترجمه انگلیسی، نیوهاون، ۱۹۴۴ م.

رسالة في الكلام (نگارش: ذی‌قعدة ۶۷۹)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم‌الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة‌الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م).

رسالة في الكلام، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ ق). نک: ذریعه، ج ۱۸، ۱۰۵، شماره ۹۰۳؛

رسالة في أن النفس ليست بمزاج البدن أو تجرد النفس، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن كمونه اسرائيلي بغدادى (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م).

رسالة في بقاء النفس و أديتها، ابن كمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق)، نك: ذريعه، ج ۱۱، ۱۳۱، شماره ۸۱۵. زبدة النقض و لباب الكشف في شرح الإشارات السينائية، نجم الدين احمد بن ابى بكر بن محمد نخجوانى (نك: الذريعة، ج ۲، ۹۷).

زندگی و آثار ابن كمونه، مقدمه كتاب تنقيح ابن كمونه، دكتر على نقى منزوى، ترجمه على على محمدى، نشریه كتاب ماه فلسفه، آبان ۱۳۸۷، شماره ۱۴، برگه ۵ - ۱۶.

سؤالات ابن كمونه عن الخواجه نصير و جواباته عنها، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن كمونه اسرائيلي بغدادى (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م).

شبهات الكاتبي و جوابات الخواجه عنها، به اهتمام محمد حسن آل ياسين، بغداد، ۱۹۵۶م،

شبهة ابن كمونه ضد التوحيد، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن كمونه اسرائيلي بغدادى (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، تصحيح محمد حسن آل ياسين، كاظمين، ۱۹۵۶م.

شبهة الاستلزام لابن كمونه، ابن كمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق). نك: ذريعه، ج ۶، ۱۰۵ و ۳۸۱؛ ج ۷، ۱۳ و ۷۶.

شرح اشارات شيخ الرئيس ابوعلی، ابن كمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق).

شرح الاشارات، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن كمونه اسرائيلي بغدادى (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م).

شرح الاصول و الجمل من مهمات العلم و العمل، ابن كمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق). نك: ذريعه، ج ۱۳، ۹۳، شماره ۳۰۱.

- شرح الاصول و الجمل من مهمات العلم و العمل، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، پیشکش شمس الدین، صاحب دیوان.
- شرح تجرید الاعتقاد، خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷ - ۶۷۲ق)، به نام کشف المراد، علامه حلی (د: ۷۲۶ق)، تصحیح و ترجمه ابوالحسن شعرانی، ۱۳۵۱خ.
- شرح تلویحات سهروردی ابن کمونه عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، کتابخانه مجلس شورای ملی و در دانشکده الهیات.
- شرح تلویحات سهروردی ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق)، کتابخانه مجلس شورای ملی و در دانشکده الهیات.
- شرح شرح الانشارات و التنبيهات ابن سینا، خواجه نصیرالدین طوسی.
- شرح قطب الدین الرازی علی الرسالة الشمسية فی المنطق، الشمسية: مجموعة حواش و تعليقات، قطب الدین محمود بن محمد رازی (د: ۷۶۶ق / ۱۳۲۶م)، جلال الدین دوانی (د: ۹۰۸ق)، سید شریف علی بن محمد جرجانی، علامه دسوقی، عبدالحکیم سیالکوتی و شیخ شربینی، شركة شمس المشرق، بیروت.
- الشمسية فی المنطق با شرح قطب الدین رازی (د: ۷۶۶ق / ۱۳۲۶م)
- الشمسية، نجم الدین ابوالحسن علی بن عمر کاتبی دبیران قزوینی (۶۰۰ - ۶۷۵ق / ۱۲۰۳ - ۱۲۷۶م)، انتشارات بیدار، قم، ۱۳۸۴خ.
- شواکل الحور فی شرح هیاکل النور للسهروردي، جلال الدین محمد فرزند اسعد محقق دوانی (۹۰۸ق / ۱۵۰۲م)، تحقیق محمد عبدالحق و محمد کوکن، چ. مدراس هند، ۱۹۵۳م.
- العراق بین الاحتلالین، عباس عزاوی (۱۸۹۰ - ۱۹۷۰م)، مطبعة بغداد، ۱۹۳۵م؛ دارالعربية للموسوعات، ۲۰۰۴؛ قم، مكتبة الحيدرية، ۱۳۸۳خ.

عیون الأنبياء في الطبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه موفق الدین احمد خزرجی (۶۰۰- ۶۶۸ ق / ۱۲۰۴ - ۱۲۷۰ م)، پژوهش امروالقیس فرزند طحان و احمد میهی فرزند حسن عبدالصمد، چاپخانه وهبی، مصطفی افندی وهبی، ۱۳۰۰ ق، چاپ نوین آن، دارالثقافه، بیروت، لبنان، ۱۹۸۷ م / ۱۴۰۸ ق؛ و به کوشش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵ م، برگردان محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه درمانی، تهران، ایران، ۱۳۹۳ خ.

فرائض القلوب، یحیی اندلسی، بَحْيَا (بَحْيَة) فرزند یوسف فرزند پاودا (تألیف: ۵۵۵ - ۵۵۶ ق / ۱۱۶۰ - ۱۱۶۱ م)، تصحیح ابراهیم سالم فرزند یهودا، لیدن، ۱۹۱۲؛ چاپ دیگر: تصحیح ا. زیفرونی، بیت المقدس، ۱۹۲۸.

الفرق بین الربانیین و القُرَّائیین (نگارش: ۶۷۹ ق / ۱۲۸۰ م)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، چاپ ارنست امیل هرتسفلد (۱۸۷۹ - ۱۹۴۸ م)، لندن، ۱۹۲۸ م.

الفلاحة النبطية، احمد بن علی بن قیس بن مختار بن عبدالکریم کسدانی صوفی ابن وحشیه (د: ۲۹۶ ق / ۹۰۸ م) الفلاحة النبطية، الفلاحة الكبير و الصغير، تألیف ابن وحشیه کلدانی، ابوبکر احمد فرزند علی فرزند قیس مختار فرزند عبدالکریم فرزند جرثیا فرزند بدنیا فرزند برطانیا فزند علاطیا کسدانی صوفی (سده ۲ هـ).

فلسفة ابن کمونه، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ ق). نک: ذریعه، ج ۱۶، ۳۰۴، شماره ۱۳۵۰. فهرست ابن الندیم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق)، چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ ق؛ دیگر: دارالمعرفة، بیروت؛ فهرست یا فوز العلوم، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق، ابن ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق) به کوشش برگردان رضا تجدد، تهران، ۱۳۴۶ خ؛ به کوشش مهین جهان بگلو، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶ خ.

فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۱ و ج ۲، یوسف اعتصامی، اعتصام الملک، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۱۰ و ۱۳۱۱ خ.

فوائد پراکنده و مغالطات و شبهات منطقی، ابن کمونه، سعد فرزند منصور فرزند سعد (د ۶۸۳ ق / ۱۲۸۴ م)، کتابخانه مجلس شورای ملی و دیگر کتابخانه‌ها. نک: ذریعه، ج ۱۶، ۳۱۷، شماره ۱۴۷۸.

القواعد الجلیة في شرح الرسالة الشمسية، علامه حلی حسن بن یوسف، مؤسسه نشر اسلامی، قم، ۱۴۱۴ ق.

- الکاشف في الحكمة الجديدة، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق)؛ الکاشف، ابن کمونه (د ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، نسخ آن در مجلس شورای ملی و کتابخانه مرکزی دانشگاه.
- الکاشف، الجديد في الحكمة، ابن کمونه عزالدوله، سعد فرزند منصور ابن کمونه (د: ۶۸۳ق)، نسخه خطی مجلس شورای ملی تهران، ش ۵۳۸۳، برگ ۹۵ نسخه عکسی خودم [منزوی] در بیروت؛ به کوشش ویلفرد مادلونگ، زابینه اشمیتکه تصحیح یوسف ثانی، حامد ناجی اصفهانی، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۸۷خ.
- الکاشف، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، پیشکش به دولت‌شاه فرزند سیف‌الدین سنجر صاحبی
- کتاب الرد على اليهود، سمویل فرزند یحیی فرزند عباس مغربی (ز: ۵۷۰ق / ۱۱۷۵م). عیون الأنباء في طبقات الأطباء، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۹۴.
- کتاب المعالم في اصول الدين، امام فخر رازی، ابو عبدالله محمد فرزند عمر فرزند حسین فرزند حسن تيممي بکري طبرستانی رازی (۵۴۴ - ۶۰۶ق / ۱۱۴۹ - ۱۲۱۰م).
- کشف الظنون، چلبی، تهران، ۱۹۶۷؛ دیگر: الکشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، حاجی خلیفه مصطفی فرزند عبدالله کاتب چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق)، پژوهش محمد شرف‌الدین یالتقا و معلم رفعت بیلگه کلیسی، استانبول، ترکیه، ۱۹۴۱م / ۱۳۶۰ق؛ دیگر: چاپ افست، تهران، ۱۹۶۷م.
- کشف المراد، علامه حلی (د: ۷۲۶ق)، شرح تجرید الاعتقاد، خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷ - ۶۷۲ق)، تصحیح و ترجمه ابوالحسن شعرانی، ۱۳۵۱خ.
- لباب المنطق، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق). نک: ذریعه، ج ۴، ۴۲۴.
- اللمعة الجوبينية (نگارش: ۶۷۹ق / ۱۲۸۰م)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، پیشکش به شمس‌الدین محمد جوینی، وزیر صاحب دیوان.

اللمعة الجوينية، ابن کمونه، سعد فرزند منصور فرزند سعد (د ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، کتابخانه مجلس شورای ملی و دانشگاه تهران.

اللمعة الجوينية في الحكمة العلمية و العملية، (نگارش: ۶۷۹ق / ۱۲۸۰م)، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، پیشکش به شمس‌الدین محمد بن صاحب بهاء‌الدین محمد جوینی

اللمعة في الحكمة همان اللمعة الجوينية في الحكمة، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق). نسخه دست‌نویس ابن کمونه در کتابخانه الغروية در نجف، دارای تاریخ پایان تألیف و رونویسی ۶۷۹ق. نک: ذریعه، ج ۸، ۸۸؛ ج ۱۸، ۳۵۱، شماره ۴۳۸.

مجله المکتبه بغداد، ج ۳، ش ۲، سال ۱۹۶۴.

مجله خاطرات وحید، سال ششم، آذرماه ۱۳۴۸، نوامبر ۱۹۶۹، رمضان ۱۳۸۹، شماره ۷۲ برگه ۱۰۷۹ - ۱۰۸۳، من مطبوعات جامعة کالیفرنیا، ۱۱۹ برگه + ۱۲ برگه، عنی بنشره موسی پرلمان، ابن کمونه و کتاب تنقیح الأبحاث (۳)، علی‌نقی منزوی.

مجله خاطرات وحید، سال ششم، اردیبهشتماه ۱۳۴۸، آپریل ۱۹۶۹، صفر ۱۳۸۹، شماره ۶۵، برگه ۳۶۹ - ۳۷۱، ابن کمونه و کتاب الأبحاث عن الملل الثلاث (۱)، علی‌نقی منزوی.

مجله خاطرات وحید، سال ششم، خردادماه ۱۳۴۸، می ۱۹۶۹، ربیع‌الاول ۱۳۸۹، شماره ۶۶، برگه ۵۰۳ - ۵۱۴، ابن کمونه و کتاب الأبحاث عن الملل الثلاث (۲)، علی‌نقی منزوی.

المحصل، امام فخر رازی ابوعبدالله محمد فرزند عمر فرزند حسین فرزند حسن طبرستانی (۵۴۴ - ۶۰۶ق / ۱۱۴۹ - ۱۲۱۰م)، تصحیح حسین اتای، دارالتراث، قاهره، ۱۴۱۱ق / ۱۹۹۱.

المطالب المهمة من علم الحكمة، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسرائیلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)

مغالطات ابن کمونه، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسراییلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م).

مقالة في النفس، ابن کمونه عزالدوله سعد فرزند منصور (د: ۶۸۳ق). نک: ذریعه، ج ۲۱، ۴۰۵، ۵۷۰۹؛ ملتقطات سعد بن منصور، با آوازه ابن کمونه، برداشت از سخنان خواجه نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ق). نک: ذریعه، ج ۲۱، ۱۹۵، ۶۶۶۹.

الملل و النحل، شهرستانی، چاپ کیلانی، مصر، ۱۹۶۱م.
الملل و النحل، محمد فرزند عبدالکریم شهرستانی (۴۷۹-۵۴۸ق)، چاپ مصر، ۱۹۴۵م؛ چاپ دیگر: دارالمعرفة للطباعة و النشر، بیروت، لبنان، ۱۹۷۲م؛ دیگری پژوهش گیلانی، ج. مصر، ۱۹۶۱؛ ملل و نحل، شهرستانی (د: ۵۴۸ق / ۱۱۵۳م)، ترجمه صدر ترکه اصفهانی.
المنتظم في تاريخ الأمم و الملوك، ابن جوزی (۵۱۰-۵۹۷ق / ۱۱۱۶-۱۲۰۰م)، ابوالفرج عبدالرحمان بن ابوالحسین علی بن عبدالله قریشی بغدادی حنبلی فقیه حافظ تمیمی بکری، تصحیح و پژوهش نعیم زرزور، دارالکتب العلمیة، بیروت، لبنان، ۱۴۱۲ق / ۱۹۹۲م.

نسخة الجديد في الحكمة، عزالدوله ابوالرضا سعد بن نجم الدوله منصور بن سعد بن حسن بن هبة الله بن کمونه اسراییلی بغدادی (د: ۶۸۳ق / ۱۲۸۴م)، تصحیح حمید وعید الکیسی، بغداد، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۲م.

نصوص العربية، پیوست اول، برگه ۳.

نهوض حثيث النهود الى خوض خبيث اليهود، در رد ابن کمونه، ماردینی، زین الدین سريخ ملطی مصری (د: ۷۸۸ق).
نهوض حثيث النهود إلى خوض خبيث اليهود، شيخ سريجا بن محمد ملطی ماردینی شافعی (د: ۷۸۸ق / ۱۳۸۶م)
نهوض حثيث النهود إلى دحوض خبيث اليهود، ابن ساعاتی، مظفرالدین احمد بن ثعلب بن ابوضياء بعلبکی بغدادی (د: ۶۹۴ق / ۱۲۹۵م)

الهداية الى فرائض القلوب، يحيى بن يوسف بن باقودا اندلسی، ترجمه ابراهيم سالم بن بنيامين يهودا، المطبعة البريلية، ليدن، ۱۹۰۷-۱۹۱۲،

زندگی و آثار ابن کمونه

۳۷

هدیه العارفين أسماء المؤلفين و آثار المصنفين، اسماعيل پاشا بغدادی فرزند محمدا مین بابانی، وزارت معارف، استانبول، ۱۹۵۵.

دکتر علی نقی زمینزوی